

L'HOSPITAL DEL MAS DE SANTA MAGDALENA (MÓRA D'EBRE)

JOSEP MUNTÉ MATEU

*Graduat en Història. Màster en Història Contemporània i Món Actual.
Doctorand en Estudis Humanístics a la URV. Membre del grup de recerca
Geopolítica i Cultura del Centre d'Estudis Socials de la URV*

josep.munte@urv.cat

{Data de lliurament i acceptació: juliol de 2021}

PARAULES CLAU:

memòria històrica, batalla de l'Ebre, hospital de campanya, fossa comuna, sanitat militar republicana

PALABRAS CLAVE:

memoria histórica, batalla del Ebro, hospital de campaña, fosa común, sanidad militar republicana

KEYWORDS:

historical memory, Battle of the Ebro, field hospital, mass grave, Republican military health

RESUM

Aquest article cerca una triple finalitat. En primer lloc, es mostra una breu anàlisi sobre la ubicació, i el funcionament durant la batalla de l'Ebre, del que va ser conegut com a "Hospital de Campaña del XV Cuerpo de Ejército de Venta de Camposines o Ermita de Santa Magdalena". Una dependència sanitària militar republicana establerta al casalici del mas de Santa Magdalena, en terme municipal de Móra d'Ebre. Mentre, en segon lloc, s'exposa la informació documental existent sobre la fossa comuna recentment excavada en aquest espai. Finalment, en tercer lloc, el treball disposa la voluntat d'involucrar les diverses institucions públiques per dignificar i recuperar la memòria històrica dels fets esdevinguts en aquest edifici i en aquest indret.

RESUMEN

Este artículo busca una triple finalidad. En primer lugar, se muestra un breve análisis sobre la ubicación, y el funcionamiento durante la batalla del Ebro, del que fue conocido como "Hospital de Campaña del XV Cuerpo de Ejército de Venta de Camposines o Ermita de Santa Magdalena", una dependencia sanitaria militar republicana establecida

en la casona de la masía de Santa Magdalena, en término municipal de Móra d'Ebre. Mientras que, en segundo lugar, se expone la información documental existente sobre la fosa común recientemente excavada en este espacio. Por último, y en tercer lugar, el trabajo dispone la voluntad de implicar a las diversas instituciones públicas en la dignificación y recuperación de la memoria histórica de los hechos acaecidos en este edificio y lugar.

ABSTRACT

This article has a three-fold aim. Firstly, it gives a brief analysis of the location and operation during the Battle of the Ebro of what was known as the "Field Hospital of the 15th Army Corps at Venta de Camposines or the Chapel of Santa Magdalena". This was a Republican military hospital established in the farmhouse of Santa Magdalena in Móra d'Ebre. Secondly, it sets out the existing documentary information on the mass grave recently excavated in this area. Thirdly and finally, the study is intended to involve the various public institutions to respect and recover the historical memory of the events that occurred in that building in the town.

ANTECEDENTS

Breu anàlisi sobre l'Hospital de Campanya del XV Cos d'Exèrcit de Venta de Camposines o Santa Magdalena durant la batalla de l'Ebre i, llur relació amb el projecte de documentació i localització de les fosses comunes a les Terres de l'Ebre i el Priorat.

(Josep Munté i Mateu, membre del grup de recerca i investigació Geopolítica i Cultura Geopolc, del Centre d'Estudis sobre Conflictes Socials, CECOS, del Departament d'Història Contemporània de la URV.)

Article redactat amb el suport de l'Agència de Gestió d'Ajuts Universitaris de Recerca del Departament d'Empresa i Coneixement de la Generalitat de Catalunya i del Fons Social Europeu de la Unió Europea.

INTRODUCCIÓ

Aquest article ha estat redactat sobre la base de la que fou una comunicació presentada al Congrés Internacional de la Batalla de l'Ebre, 1938-2018, celebrat a Tortosa, els dies 5, 6 i 7 d'octubre de 2018, en què finalment no en foren publicades les actes. En aquest treball s'efectua una breu anàlisi sobre la ubicació i el funcionament del que fou anomenat com a

"A L'HOSPITAL DEL MAS DE SANTA MAGDALENA HI VAREN TREBALLAR FINS A SIS EQUIPS QUIRÚRGICS I EN UN ESPAI PERLLONGAT DE FINS A TRES MESOS, ENS PODRÍEM TROBAR DAVANT D'UNA DE LES FOSSES COMUNES MÉS IMPORTANTS DEL FRONT DE L'EBRE."

“Hospital de Campaña del XV Cuerpo de Ejército de Venta de Camposines o Ermita de Santa Magdalena”, punt sanitari instal·lat al casalici del mas de Santa Magdalena, en terme municipal de Móra d'Ebre.

L'elaboració d'aquesta tasca s'ha obtingut mitjançant la interrelació de tres eines de recerca històrica diferents, com són l'ús de la localització fotogràfica, l'estudi de fonts de documentació primària, dipositada en arxius personals i en arxius públics oficials i, la consulta de la pertinent bibliografia especialitzada.

L'ESTABLIMENT DELS HOSPITALS DE CAMPANYA A L'INICI DE L'OFENSIVA DE L'EBRE

Les autoritats militars sanitàries de l'Exèrcit de l'Ebre van organitzar els establiments dels hospitals de campanya d'aquesta unitat, tot seguint les tres premisses bàsiques de la sanitat militar: primer, la protecció dels ferits; segon, la màxima aproximació a les línies de combat, i tercer, una idònia infraestructura d'evacuació cap a la rereguarda.

El XV Cos d'Exèrcit va establir els hospitals al voltant del nexa de la línia de ferrocarril Madrid-Barcelona. Els enclavaments més importants eren l'Hospital de Campaña de la Bisbal de Falset, a la cova de Santa Llúcia, que donava assistència als ferits dels sectors de Flix i Ascó, el Tren Hospital Quirúrgic Número 20 situat a l'interior del túnel de l'Argentera a l'estació de Pradell de la Teixeta - la Torre de Fontaubella i, posteriorment, el Tren Quirúrgic Número 12 i efímerament el Número 5, ubicats en el túnel proper a l'estació dels Guiamets, que donaven servei als ferits que lluitaven al sector de Corbera d'Ebre - Gandesa.

Un cop els ferits eren intervinguts, tots s'evacuaven mitjançant trens hospital vers l'Hospital d'Evacuació de l'Exèrcit de l'Ebre situat al complex del sanatori mental Pere Mata de Reus.¹ Mentre que el V Cos d'Exèrcit ho feia al voltant de la línia del ferrocarril Barcelona-València amb els hospitals de campanya situats als voltants del Perelló, l'Ampolla i l'Ametlla de Mar, tot evacuant els ferits cap a l'Hospital Base del Cos d'Exèrcit, ubicat a Cambrils i des d'aquí en tren cap a les dependències de l'Hospital Base de l'Exèrcit de l'Ebre establert al complex de la Savinosa a Tarragona.²

LA TÈCNICA DELS EQUIPS QUIRÚRGICS AVANÇATS

Els comandaments sanitaris de l'Exèrcit de l'Ebre, un cop creuat el riu, trencat el dispositiu enemic i instal·lades les primeres infraestructures idònies per a creuar l'Ebre, havien planificat l'establiment a les noves posicions conquerides dels anomenats *equipos quirúrgicos avanzados*, amb la finalitat d'aproximar al màxim de la primera línia del front equips quirúrgics, que permetessin intervenir els ferits al més ràpid possible. Amb la qual cosa s'augmentaven considerablement les possibilitats de sobreviure a les ferides rebudes.

Aquests equips quirúrgics avançats funcionaven mitjançant la utilització dels coneguts com *auto quirrs*, uns camions condicionats com a quiròfans. Aquest fet els possibilitava una gran mobilitat i, degudament camuflats, operaven molt a prop de les línies de combat. Tanmateix, aquests camions quiròfans necessitaven la instal·lació d'un establiment hospitalari fix, on es traslladaven els ferits intervinguts i on aquests romanien fins que estaven mínimament recuperats, per a ésser evacuats cap a hospitals situats a la rereguarda immediata. Els llocs que s'habilitaren com a nous hospitals de campanya havien de

disposar d'un seguit de requisits indispensables: àmplies dependències, protecció dels ferits del foc artiller i de l'aviació enemiga, i ésser propers a vies de comunicació, que permetessin l'evacuació dels ferits de la manera més ràpida i segura possible. Tot seguint aquests paràmetres l'Exèrcit de l'Ebre va instal·lar els hospitals de campanya de primera urgència al nou teatre d'operacions en masos, ermites, coves o en túnels ferroviaris.

EL MAS DE SANTA MAGDALENA DE MÓRA D'EBRE

Un dels enclavaments on s'hi va establir un hospital de campanya de primera urgència fou al mas de Santa Magdalena en terme municipal de Móra d'Ebre.

El mas de Santa Magdalena és un casalici rural situat davall de l'ermita de Santa Magdalena de Mucoró, al massís de la Picossa. Està format per un ampli edifici de planta quadrada, amb una teulada de quatre vessants i d'arquitectura característica de les antigues masies del sud de Catalunya; també comptava amb un petit ermitori dedicat a Santa Magdalena, que dona nom al mas, adossat al mur oriental de l'edifici, capella que dissortadament avui es troba totalment destruïda.



Figura 1. El mas de Santa Magdalena de Móra d'Ebre

Aquesta gran construcció, disposava d'una sèrie de requisits que van permetre la ubicació de la dependència sanitària. Així doncs, es trobava en un lloc remot, camuflat a les vistes de l'aviació franquista. Relativament pròxim a les línies de combat, comptava

amb una via de comunicació, un camí carreter, situat davant mateix de l'edifici, que permetia el pas d'ambulàncies.

El camí, en direcció cap a l'oest, es dirigia a la carretera nacional de Tarragona a Alcolea, tot enllaçant-hi mitjançant un quilòmetre i mig de recorregut a l'altura del coll Roig, cosa que permetia la recepció dels ferits provinents de la zona d'operacions. Mentre, que en direcció cap a l'est, en un desplaçament d'uns cinc quilòmetres, aquest camí facilitava l'evacuació dels ferits vers a Móra d'Ebre i, des d'aquest punt creuant el riu pels ponts construïts per les forces dels enginyers i pontoners, aquests prosseguien cap als hospitals situats a la veïna comarca del Priorat.

L'ESTABLIMENT DE L'HOSPITAL DE CAMPANYA DE PRIMERA URGÈNCIA AL MAS DE SANTA MAGDALENA (29 DE JULIOL DE 1938)

Com ja hem dit anteriorment, els comandaments sanitaris de l'Exèrcit de l'Ebre tenien previst un cop creuat el riu i havent aprofundit a l'interior del territori enemic, instal·lar a l'altra riba del riu els hospitals de campanya i sobretot els equips quirúrgics avançats. L'hospital de campanya de primera línia del mas de Santa Magdalena fou muntat la jornada del 29 de juliol de 1938, per iniciativa del comandant de sanitat militar de la 35 Divisió Internacional, i posteriorment cap sanitari del XV Cos d'Exèrcit, el doctor i voluntari internacional Leonard, Len Crome.

Per analitzar aquestes dades, disposem de dues fonts d'informació: dos testimonis de responsabilitat anàloga. Els cirurgians, caps d'equip quirúrgic i d'*auto quirrs*, per una banda el voluntari internacional d'origen neozelandès, el comandant de sanitat i doctor Douglas Jolly, i d'altra banda, pel capità de sanitat i doctor català Miquel Gras i Artero.

Així se'n manifestava Douglas Jolly a la seva obra *Field surgery in total war* editada el 1941:³

Tres equips [quirúrgics, es tractava de camions quiròfan] van ser desplaçats de l'hospital de la cova propera a la Palma [es tractava de l'hospital de la cova de Santa Llúcia de la Bisbal de Falset] i varen avançar amb una Secció de l'Hospital de Cos d'Exèrcit cap a la riba a Flix esperant creuar el riu per un pont que allí s'estava acabant de muntar (o si el pas del riu es demorés establir un hospital de campanya proper al riu). Al quart dia [es refereix al quart dia des de l'inici de l'ofensiva republicana, o sigui el 29 de juliol de 1938], es va acabar de muntar un pont a Ascó i aquests tres equips hi van creuar a la matinada per a establir un hospital a les muntanyes properes a la cruïlla de carreteres de Camposines, tot evacuant els seus ferits de retorn cap a Ascó o a Móra d'Ebre, on aquest dia hi fou instal·lat un servei de transbordadors amb una barca amb motor.

D'altra banda, comptem aquí amb una ordre redactada el 29 de juliol de 1938 pel cap de l'Hospital de Campanya del XV Cos d'Exèrcit, en què s'ordenava a l'equip quirúrgic del capità cirurgià Miquel Gras i Artero a desplaçar-se des d'aquest hospital ubicat a la cova de Santa Llúcia a la Bisbal de Falset cap a la localitat de Móra la Nova, on creuà el riu cap a Móra d'Ebre, i treballà primer en un petit hospital de campanya, situat a l'interior dels refugis antiaeris d'aquest darrer municipi, que funcionava des del 27 de juliol, per a dirigir-se posteriorment cap a l'Hospital del Mas de Santa Magdalena:⁴ "Hospital de Campaña del XV Cuerpo de Ejército de Venta de Camposines" o hospital de "La Ermita de Santa Magdalena".

Un cop instal·lat, el 29 de juliol de 1938, l'hospital de campanya al Mas de Santa Magdalena, aquest funcionava primer vinculat als serveis sanitaris de la 35 Divisió Internacional, que era la unitat que sostenia els combats al centre del dispositiu republicà intentant ocupar Gandesa. Tanmateix, el fet que precisament aquest sector central situat al voltant de la carretera nacional de Tarragona a Alcolea va esdevenir la zona on s'intensificà l'acció bèl·lica, suposà un increment de ferits a l'hospital del Mas de Santa Magdalena, que es convertí d'aquesta manera en l'Hospital de Campanya del XV Cos d'Exèrcit més avançat i en centre sanitari de gran rellevància del front de l'Ebre.

En aquest hospital, hi treballaren fins a sis equips quirúrgics i, tot i que l'indret estava dins de l'àrea d'abast de l'artilleria franquista, la seva labor es realitzà amb plena seguretat.⁵

Aquests equips formaven part dels ja esmentats equips quirúrgics avançats, i els seus *auto quir*s o camions quirúrgics treballaven camuflats davall de les oliveres de la finca agrícola. Coneixem dos dels cirurgians que hi treballaven, l'equip del camió quirúrgic del comandant Douglas Jolly i l'equip quirúrgic de l'*auto quir* Número 2 del capità Miquel Gras i Artero, però, a més, sabem que a partir del dia 22 d'agost de 1938 es traslladaren a l'hospital els equips quirúrgics dels tinents cirurgians, els doctors Ruiz i Curto.⁶

Finalment, aquest hospital, segons la informació aportada pel comandant Jolly, va funcionar durant tres mesos, fins que a finals d'octubre, i causa ben segur de l'ocupació de les forces franquistes de la serra de Cavalls i el perill de proximitat de la línia de combat a l'hospital, fou en aquestes dates quan l'Hospital de Campanya del XV Cos d'Exèrcit es traslladà al túnel ferroviari de Flix.⁷

LA FOTOLocalITZACIÓ DE L'HOSPITAL DEL MAS DE SANTA MAGDALENA

Tot i que mitjançant l'aportació documental abans esmentada, aquesta ja ens permet una identificació i localització del Mas de Santa Magdalena com el lloc on es va instal·lar l'anomenat *Hospital de Campaña del XV Cuerpo de Ejército de Venta de Camposines*, comptem aquí amb l'eina de la fotolocalització, o el que és el mateix, la localització dels indrets gràcies a la comparativa de fotografies antigues amb els llocs actuals, tot cercant els espais on aquestes es van realitzar. Doncs bé, aquí disposem d'un document gràfic de gran vàlua, una fotografia que ens permet identificar sense cap mena de dubte el mas



Figura 2. El capità cirurgià, doctor Miquel Gras Artero. (No Jubilem la Memòria)

de Santa Magdalena de Móra d'Ebre, com a hospital de campanya de l'Exèrcit republicà. Es tracta d'una instantània, dipositada a l'Arxiu Fotogràfic del Marx Memorial Library & Workers' School a Londres, on es veu el comandant de sanitat militar, el doctor Len Crome, dirigint les tasques d'uns soldats descarregant matalassos des d'un camió a l'interior d'un edifici d'on únicament es veu una porta oberta i el número d'aquest. És aquesta porta i aquest número el que ens identifiquen el lloc: el mas de Santa Magdalena, amb la qual cosa disposem d'una fotografia que reflecteix el moment, el 29 de juliol de 1938 de la instal·lació de l'hospital.⁸



Figura 3. 29 de juliol de 1938, el comandant de sanitat i brigadista internacional Leonard, Len, Crome retratat conversant mentre es descarreguen els matalassos a la porta del Mas de Santa Magdalena. Moment inicial de l'establiment de l'hospital de campanya del XV Cos d'Exèrcit. (Marx Memorial Library)



Figura 4. El mas de l'hospital de Santa Magdalena avui

LA FOSSA DE L'HOSPITAL DE SANTA MAGDALENA

Normalment, tota dependència sanitària militar, situada a les proximitats del front de guerra, comporta associada a aquesta l'existència d'una fossa on s'hi inhumaven els ferits que hi morien.

Per certificar l'existència de la fossa de l'hospital de Santa Magdalena disposem d'un testimoni documental de gran rellevància històrica, novament l'arxiu personal del capità cirurgià, el doctor Miquel Gras i Artero, que hi va prestar servei des de la jornada de l'1 d'agost fins al 22 del mateix mes.

A les llibretes números 2 i 3 d'historial mèdic que compilen les fitxes d'intervencions quirúrgiques d'aquest doctor, podem analitzar el nombre de ferits que va atendre, i també els que van morir. Seguint les seves anotacions, sabem que el nombre total de ferits atesos fou 43. D'aquests en foren evacuats cap a Móra d'Ebre 10. En moriren 20. Mentre que dels 13 restants, no en tenim constància de si foren evacuats o no, ja que quan el doctor Gras va ser traslladat, el dia 22 d'agost de 1938 cap a un nou hospital de campanya, tant l'evacuació com una possible defunció d'aquests ferits no s'havia produït.⁹

Els militars republicans, atesos pel doctor Gras i morts a l'Hospital del Mas de Santa Magdalena foren:

1. Manuel Aguilera.
2. Sense identificar.
3. Florencio Pont.
4. Paulino Rufo González.
5. Rafael Poveda Pérez.
6. Ramón Lanjarón.
7. Ángel Vidal Parés.
8. Ramón Mores Hornache.
9. José Rubel.
10. Rafael Ortega Botella.
11. Francisco Orlins Malapeira.
12. Francisco Tradus Francisco.
13. Carlos Segura Guijarro.
14. Joan Urgell Recasens.
15. Francisco Lombardero García.
16. Miguel García Mellado.
17. Antonio Quirol López.
18. Juan Lozano García.
19. José Aubesa Rovira.
20. Juan Mata Marcé.

Un altre recurs per indagar sobre el possible lloc d'enterrament d'aquests combatents fou el de cercar els seus noms en la documentació del Registre Civil del Jutjat de Pau de Móra d'Ebre, en la qual al volum 45 hi consten inscrits 95 militars republicans morts en l'hospital situat en aquesta vila i enterrats en un fossa comuna dins del cementiri municipal.

Els noms dels militars morts a l'Hospital del Mas de Santa Magdalena no figuren com a enterrats en aquest cementiri, fet que evidencia que foren inhumats a les proximitats del mas; aquesta acció és lògica atesa la llunyania d'aquest mas respecte al nucli urbà.

Finalment, hem d'indicar que, si valorem la informació que ens proporciona el doctor Douglas Jolly a la seva obra abans esmentada, *Surgery in total war*, en què afirma que a l'Hospital del Mas de Santa Magdalena hi varen treballar fins a sis equips quirúrgics i en un espai perllongat de fins a tres mesos, ens podríem trobar davant d'una de les fosses comunes més importants del front de l'Ebre.



Figura 5. Arribada d'una ambulància procedent del coll Roig a l'Hospital de Campanya del XV Cos d'Exèrcit de Mas de Santa Magdalena. Estiu de 1938. S'observa perfectament l'antiga capella adossada al mas avui malauradament destruïda. L'escena és presidida al fons pel cim de la Picossa

FONTS DOCUMENTALS

Bibliografia

- HERVÁS I PUYAL, Carles. *La xarxa hospitalària a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*. 1a ed. Manresa: Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 2014, 1v. 227 p. ISBN: 978-84-617-0436-3.
- LLAURADÓ BROS, Carles; SABATÉ RULL, Albert. "La sanitat republicana durant la batalla de l'Ebre: l'exemple del XV Cos d'Exèrcit". A: Piqué Padró, Jordi; Sánchez Cervelló, Josep (coords.). *Guerra civil a les comarques tarragonines*. 1a ed. Tarragona: Publicacions

del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1999, 1v. 355 p. ISBN: 84-920912-4-X.

JOLLY, Douglas, W. *Surgery in total war*. 1a ed. New York: Paul B. Horber, In Company. Medical Book Department of Harper & Brothers, 1941, 1v. 242 p.

Webgrafia

Marx Memorial Library & Workers' School <https://www.marx-memorial-library.org/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/collections/spain-collection/spanish-collection-photo-gallery/item/692-the-front-line> [Data de consulta: 20 de setembre de 2018].

Arxius consultats

Arxiu de l'Associació No Jubilem la Memòria, Falset.

Arxiu Fotogràfic del Marx Memorial Library & Workers' School, Londres.

Registre Civil del Jutjat de Pau de Móra d'Ebre, Móra d'Ebre.

NOTES

1. Llauradó Bros, Carles; Sabaté Rull, Albert. "La sanitat republicana durant la batalla de l'Ebre: l'exemple del XV Cos d'Exèrcit". A: Piqué Padró, Jordi; Sánchez Cervelló, Josep (coords.). *Guerra civil a les comarques tarragonines*. Tarragona: Publicacions del Cercle d'Estudis Històrics i Socials Guillem Oliver del Camp de Tarragona, 1999, p. 144-151.

2. Hervás i Puyal, Carles. *La xarxa hospitalària a Catalunya durant la Guerra Civil (1936-1939)*. Manresa: Publicacions de l'Arxiu Històric de les Ciències de la Salut, 2014, p. 150-157.

3. Jolly, Douglas W. *Surgery in total war*. New York: Paul B. Horber, In Company. Medical Book Department of Harper & Brothers, 1941, p. 234.

4. Arxiu de l'Associació No Jubilem la Memòria. Arxiu del Doctor Miquel Gras Artero. Ordre Particular de l'Hospital de Campanya del XV Cos d'Exèrcit del dia 29 de juliol de 1938.

5. Jolly, Douglas W. *Op. cit.*, p. 234.

6. Arxiu de l'Associació No Jubilem la Memòria. Arxiu del Doctor Miquel Gras Artero. Ordre Particular de l'Hospital de Campanya del XV Cos d'Exèrcit del dia 21 d'agost de 1938.

7. Jolly, Douglas W. *Op. cit.*, p. 234.

8. Marx Memorial Library & Workers' School: <[https://www.marx-memorial-library.org/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/collections/spain-collection/spanish-collection-photo-gallery/item/692-the-front-line](https://www.marx-memorial-library.org/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/plugins/content/pdf_embed/assets/viewer/pdfjs/web/marx-memorial-library.org.uk/collections/spain-collection/spanish-collection-photo-gallery/item/692-the-front-line)> [Data de consulta: 20 de setembre de 2018].

9. Arxiu de l'Associació No Jubilem la Memòria. Arxiu del Doctor Miquel Gras Artero. Llibretes 2 i 3 d'història mèdic amb fitxes de les intervencions.